
Chapters in Sabbatian Research / פרשיות בחקר התנועה השבתאית

Author(s): גרשם שלום and G. Scholem

Source: *Zion* / ציון, טבת תש"א, Vol. 6, חוברת א/ב, pp. 85-100

Published by: Historical Society of Israel / החברה ההיסטורית הישראלית

Stable URL: <https://www.jstor.org/stable/23546135>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <https://about.jstor.org/terms>

JSTOR

Historical Society of Israel / החברה ההיסטורית הישראלית is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* / ציון

פרשיות בחקר התנועה השבתאית

(א) אגרת מראשית התנועה השבתאית

האגרות הראשונות על התנועה השבתאית נתקבלו באירופה בסוף כסליו תכ"ו. זה מקרוב פרסם א. מ. הברמן לקוטי מכתבים שנכתבו אמנם באיטליה אבל נתבססו על אגרות ממצרים שהגיעו עד כ"א בכסליו שנת תכ"ו. והנה בין החומר שהניח ד"ר זכריה שווארץ ז"ל מוינה ושנמסר לידי לשם הכנת הוצאת ס' ציצת נובל צבי השלם, נמצאה גם האגרת המתפרסמת להלן. היא איננה שייכת לס' ציצת נובל צבי אלא ד"ר שווארץ העתיק אותה מתוך הקובץ השבתאי הגדול שבספריית הקהילה בווינה¹). חשיבותה של האגרת היא בתאריך: ערב סוכות התכ"ו (1665 IX. 24). אין בידינו עד עתה שום מכתב אחר הדן על המאורעות הראשונים, שאינו בא מכלי שני, מלבד האגרת של נתן העוזי לרפאל יוסף במצרים, שנכתבה כנראה בסוף תשרי תכ"ה. מהמכתב החדש מתקבל הרושם שאגרת זו של נתן כבר הגיעה או למצרים ונודעה גם לכותב הנמצא בנא-אמון, דהיינו באלכסנדריה.

כותב האגרת הוא יוסף בן נהוראי אזוביב והיא שלוחה לטריפולי שבאפריקה, מקום מושבו של אברהם מיכאל קרדוזו בזמן ההוא. מתוכן הדברים ניכר שהכותב בעצמו הוא מחכמי המערב. נראה שהוא דודו של הרב נהוראי בן סעדיה בן נהוראי באלגיר בעל ס' חכמת המסכן² שגם בנו (בעל ספר דרושים "ימים אחדים") נקרא יוסף בן נהוראי אזוביב.

מקבל האגרת נקרא משה טרדיולה ונראה שנמצא רק לרגלי איוו נסיעה או שליחות בטרפולי והוא עצמו מירושלים. והנה החכם משה טרדיולה נודע לנו באמת כאיש ירושלים מתוך הנוסח השלם של ס' ציצת נובל צבי המוכן לדפוס על ידי וע'י מר י. תשבי. ששפורטש פונה אליו דווקא כדי לבקש ידיעות נאמנות על הנביא בעזה. וזה לשונו בדף ל"ג ע"ב של כ"י אפשטיין: "וכזה כתבתי לקצת רבנים ידועים אשר נקבו בשמות ועמהם כתבתי לתלמיד חכם כה"ר משה טרדיולה אשר הוא עומד בירושלם להגיד לי האמת וידענא ביה דלא משני בדיבוריה וכדאי הוא לסמוך עליו. ואגב זה בקשתי

(1) עיין התיאור המפורט של כה"י אצל A. Z. Schwarz, Die hebräischen Handschriften in Österreich ten in 1931) ס' 141 עמ' 89-92. כ"י זה היה קנינו של אברהם אפשטיין שהדפיס מתוכו אגרת חשובה ב-REJ, כרך כ"ו, עמ' 209 והלאה. האגרת שלפנינו נרשמה אצל שווארץ בס' 6.

(2) סדר הזמנים מוכיח שאינו יכול להיות דור רביעי לרי' יוסף כותב האגרת, שכן כבר בשנות תמ"ב ותמ"ג הוא חתום על הסכמות לספרי חכמי אלגיר (עיין במפתח ההסכמות של ד"ר לעזונשטיין, עמ' 30, ס' 454).

ממנו שי"ך לנביא זה לשואל ממנו קצת ספקות וקצת לשונות מהזהר". מכאן מוכח שהחכם הזה מוצאו ממארוקו ושהיה ממכריו של ר"י ששפורטש. וכן מוכח שבאמת יצא מירושלים לא מזמן שכן ששפורטש אינו יודע כלל שהוא נמצא מחוץ לארץ ישראל. דברי ששפורטש נכתבו בראשית תכ"ו. משפחת טרדיולה ידועה בירושלים בדור שלפני התנועה השבתאית. ר' שמואל טרדיולה ובנו דוד היו מחשובי הקהלה בירושלים בשנות העשרים והשלשים של המאה הי"ז⁽³⁾. אין לחשוב שהיו קיימים קשרי משפחה בין הכותב והמקבל אעפ"י שהוא קורא אותו בראש האגרת "אחינו" וכן בחתימתו "אחיך הצעיר". שכן הכנוי אח בהוראת חבר רגיל מאד במכתבי הספרדים, כפי שמעירני חברי בער. וזהו לשון האגרת עם ההשלמות כפי שמצאתי אותן בהעתקתו של ד"ר שווארץ ז"ל:

בע"ה יום ד' ערב סוכות התכ"ו
אחינו וראש החכם השלם החסיד הענו כמהה"ר משה טרדיולה נר"ו.

אחד"ש. הגיעני כתבו ומטנה ידעתי משוב מצבו תל"ית אך צר לי עד מאד על פטירת החכם הישיש אביו זלה"ה חיי למר ולכל בני ביתו שבק. הכתב אשר הובאה ללכת אל ביתך קדש⁽⁴⁾ תכף ומיד נתתיה להחכם השלם כהה"ר דוד יצחקי נר"ו⁽⁵⁾ ושלחה עם כתביו עם הרץ ששלחו מכאן הקהל יע"א להביא לנו כל הבשורות כפרטות שנכתבשונו עד עתה דרך כלל מענין ביאת משיח צדקנו יר"ה⁽⁶⁾ כי יודע למעכ"ת כי בעזתה נתנבא חכם אחד אשכנזי ושמו כהה"ר נתן והוא חתנו של כהה"ר שמואל לשבונה כמדומה לי שהוא בנו של החכם אלישע נר"ו⁽⁷⁾ שבשנה הזאת היא שנת היוכל⁽⁸⁾ היא שנה שיתגלה משיח צדקינו ומשיח צדקינו הוא אדונינו מלכינו כמהה"ר שכתי צבי יר"ה ולסוף חמשה שנים יבנה בית המקדש ויהיה קיבוץ הגליות אך בזאת השנה לא יהיה כי אם גלוי המזבח ואפר הפרה⁽⁹⁾ וגם גלה כמה תנאים קבורים כיבנה ובל"ד ודבר עמהם בהקין פה אל פה וכל העם שומעים את הקול מדבר מתוך הקבר⁽¹⁰⁾ אך אינם מבינים חיתוך הדברים. הכלל העולה אם אכתוב לך שבועים יומם ולילה איני יכול לכתוב אחת מיני אלף מהחדושים שמתחדשים בכל עת על פה הנביא הנז' וכלם יביעו אומר

- (3) עיין פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, חלק שני, עמ' 15–16.
- (4) לנא-אמון הובאה אגרת מטריפולי שהיתה צריכה ללכת לביתו לירושלים.
- (5) עיין עליו למטה.
- (6) גם בליקוטי המכתבים שבאו ממצרים נאמר שכמ"ר רפאל יוסף "שלח שם (לעזה) רץ אחר רץ לדעת אמיתות הדבר" (קובץ על יד, ספר שלישי, חוברת ב', עמ' ריז).
- (7) ר' אלישע, אביו של נתן, ידוע לכותב האגרת כנראה כשד"ר שעבר זמן רב באפריקה הצפונית, כידוע.
- (8) מכאן מתחילים רמזים אחדים המובנים מתוך אגרתו של נתן לרפאל יוסף. בתחלת אגרתו כותב ר' נתן ש"סוד היוכל יתגלה בזה הזמן".
- (9) עד כאן נמצא בסוף האגרת של ר' נתן, בקובץ על יד, עמ' רי"ד.
- (10) דברים אלה מסופרים באגרות ממצרים שפרסם הברמן, שם, עמ' ר"י, רק לא נאמר שם שלא הבינו את חיתוך הדברים.

ענין גאולתינו וביאת משיחינו אך אמרו¹¹) כי כל מי שאינו מאמין באמונה הזאת אין לו חלק וגם כל מי שאינו חוזר בתשובה, וכאן תל"ת נעשתה תשובה גדולה אשר כמוה לא נהיתה כי עד עתה יותר משליש הקהל [לובשים] שק על גדרם ורוכם [עושים] הפסקות של ב' ימים וב' לילות וככל תענית כל יום ויום ומלקות וארבע מיתות ב"ד ותפלה ובכיה וצעקה כל יום ויום אפי' תינוקות של בית רבן [עושים] תענית כל יום ויום לכן עצתי עליו שישתדל מעכ"ת לזכות את הרכים [להשיכם בתשובה] כפי הכח האפשרי ובכן יתענג על רוב עזו ושל[ו]ם כחפצך וחפץ נאמן אהבתך אחיך הצעיר יוסף בכמהר"ר נהוראי אזוביב זלה"ה אדוני אחי דורש שלם מעכ"ת אם תשאר הספינה כאן עד ח"ה¹²) או עם החוגגים אכתוב למעכ"ת הרבה מהחדושים עד אין קץ וש"ש

[ ]¹³) אחינו וראש החכם השלם החסיד העניו בן של קדושים כהה"ר משה טרדיולה¹⁴) נר"ו כיום יאיר אכ"ר סנא אמון למריפולי יע"א ופג"ן¹⁵)

(ב) ר' דוד יצחקי

באגרת שנדפסה למעלה נזכר "החכם השלם כהה"ר דוד יצחקי" שהיה אותה שעה באלכסנדריה. לידיו מסר הכותב את אגרתו של ר' משה טרדיולה לירושלים "ושלחה עם כתביו עם הרץ" לארץ ישראל. מכאן אני מסיק שני דברים. ראשית כל שגם הרב הזה הוא חכם ירושלמי השולח אגרות אחרות לירושלים יחד "עם כתביו". היו לו איפוא קשרים יותר קרובים לא"י מאשר לר' יוסף אזוביב ונראה שביתו שם. שנית שבאותה שעה אף הוא מן המאמינים בבשורת המשיח שכן יוצא מלשון אגרת ר' יוסף אזוביב עצמה שכל אנשי שלומו "מאמינים".

בוה מתעוררת שאלה מעניינת. מי הוא ר' דוד יצחקי זה? הרי ידוע לנו שבתאי נכבד בשם זה הנזכר במקורות אחדים כפי שאביא למטה. מאידך גיסא אנו יודעים על ר' דוד יצחקי בירושלים, אביו של רודף השבתאים ר' אברהם יצחקי. ר' דוד זה היה דיין בבית דינו של ר' משה גלאנטי בירושלים בשנות השמונים של המאה ה"ז ולפי דברי פרומקין בתולדות חכמי ירושלים (ח"ב, עמ' 73) היה מראשי רבניה. הוא נקרא "הרב המובהק ראשון שבראשון המלאך כמו"ה דוד יצחקי". ר' דוד יצחקי זה היה חתנו של המקובל המפורסם ר' אברהם אזולאי בעל ס' חסד לאברהם וס' אור החמה. נשאלת איפוא השאלה: האם זהו החכם השבתאי מראשי המאמינים? אולי טשטשו גם כאן מטעמי סניגוריה

11) באגרות הוצ' הברמן, עמ' ר"ט, באו דברים אלו בשם ר' נתן. על סיפור מעשי התשובה של קהלת גא-אמון יש להשוות את אגרתו של רפאל סופינו בקיצור ציצת גובל דבר עמ' 38. 12) חול המועד.

13) סימן זה מצאתי בהעתקת ד"ר שווארץ ואולי היה כאן קרע בכ"י המקורי שהיה לפניו. שורות אלו מכילות את הכתובת שעל גבי האגרת.

14) בכ"י כתוב כאן טרביולה, ואין ספק שזהו שיבוש.

15) ר"ת ופורץ גדר ישכנו נחש.

וצנזורה פנימית את הקוים של אישיות רבנית דגולה כדי שלא תיזכר זהותה עם המאמין השבתאי? אולי קרה לגבי ר' דוד יצחקי מה שקרה לגבי ר' שמואל פרימו? גריץ העיר בדרך שאלה "האם היה ר' דוד יצחקי זה אביו של ר' אברהם יצחקי רודף השבתאים?"¹⁶ פרומקין התמרמר על גריץ שהטיל חשד של שבתאות על חכמים מופלגים כמו פרימו ורד"י "ובאמת היו חכמים אחרים שנקראו גם כן בשמם"¹⁷. טענה זוהי זאת של שני יוסף בן שמעון (שפרומקין לא הביא כל הוכחה לה) נתבטלה כבר כליל לגבי ר"ש פרימו, ואיני רואה לפי שעה מה מכריח אותנו שלא לזהות את הרב הירושלמי עם השבתאי הנלהב. על כל פנים כדאי לבדוק מה שאנו יודעים בנידון זה.

ר' דוד יצחקי גדל בירושלים. בשנת תכ"א נולד לו שם בנו אברהם. אם כן יש להניח שהיה בירושלים דוקא בשנים שבין תכ"ב ותכ"ה כששבתאי צבי ישב בעיר הקודש. בשנת תכ"ה ובתחילת תכ"ו נמצא במקרה במצרים אבל ביתו עדיין שם. התגלותם של הנביא ושל המשיח נודעת לו רק כאן והוא נמנה על המאמינים.

ששפורטש מספר ש"אחד מגדולי המאמינים שמו דוד יצחקי"¹⁸ כתב בשנת תכ"ו לליוורנו "שחייב!" להאמין במשיחו כיחוד ה' ותורתו". אין אנו יודעים בדיוק מניין באה אגרתו אבל יש ידיים לשער שבאה מן נא-אמון¹⁹. אח"כ אנו מוצאים את הרב השבתאי הזה בסביבתו של שבתאי צבי אחרי ההמרה, ממש כמו ר' שמואל פרימו. נראה שהיה זמן מה באדרינופול, באותה חבורת החכמים המאמינים שמצאתי פרטים מלאים-ענין עליה בכ"י דוד קויפמאן²⁰. בעל "זכרון לבני ישראל" מספר²¹ ש"אנשי מרמה הלשינו שני חכמים לפני אדונינו ואמרו לו שהם מסופקים באמונתו והם כתבו אליו כתב התנצלות על זה ועל כן אדונינו כאב את בן ירצה כתב אליהם כדברים האלה" והוא מעתיק את כל מכתבו של שבתאי צבי (החותם "אחיכם מאמת אמונת ה' אל אמת") לשני החכמים "החכם

(16) גריץ-שפיר, דברי ימי ישראל, חלק שמיני, עמ' 566. מה שהכניס שפיר את דוד יצחקי לרשימתם של אלה "שהכינו את עצמם למלוכה" אינו אלא שבוסו של המתרגם הזה שלא הבין את דברי גריץ.

(17) תולדות חכמי ירושלים, חלק שני, עמ' 150.

(18) ס' קיצור ציצת נובל צבי, הוצ' אודיסה, עמ' 70.

(19) יש יסוד להניח, שלדברים המובאים אצל ששפורטש במקום זה בשם יצחקי רומז רפאל סופינו מליוורנו בדבריו: "ולפרנסים קודם אלו מזאת העיר בא בכתב מחכמי נא אמן מעמיקים על זאת האמונה כמו תורת משה לנו למנה" (קיצור ציצת נובל צבי עמ' 38). לכאורה מתאים הרמז הזה לדברי הושע ננטוא מאלכסנדריאה באגרתו לליוורנו; "וכל הכופר בזה [במשיחות ש"ן] כאילו כופר בתורת מרעיה" (שם עמ' 25), אבל התאריכים סותרים בהחלט אפשרות זו. האגרת של סופינו נכתבה "שליש ראשון לניסן" תכ"ו, כלומר ארבעה חרשים ויותר לפני האגרת של ננטוא. נמצא שכבר בראשית תכ"ו הגיעה אגרת בעלת התוכן הנ"ל לליוורנו, ומסתבר שהיא האגרת של דוד יצחקי. השערה קרובה זו היתה מוכיחה את זהותו של השבתאי הידוע "אחד מגדולי המאמינים" עם אחד "מחכמי נא אמן", היינו עם דוד יצחקי הנזכר אצל אזוביב. על דברים אלה העירני מר ישעיה תשבי, וכן חן לו.

(20) עניני שבתאי צבי, עמ' 64.

השלם ר' דוד יצחקי²¹) והח' השלם כמה"ר בנימין ארגואן²²). עוד בשנת תל"ב (תרכ"ו רצוף אהבה לפ"ק) הוא מקיים בחתימתו עדות על "נבואת זרובבל" השבתאית. לא ברור באיזה מקום נחתמו דברי אשור אלו, אבל מלשון התעודה אין להסיק שנכתבו במארוקו. הוא חותם יחד עם ראובן יעקב נאגרה שאיני יודע מי הוא. החתומים מסתמכים על עדותו של אדם שבא מטיטואן וסיפר לפניהם על מציאת הנבואה, אבל במארוקו עצמה נודע סיפור זה כבר בשנת תכ"ט כפי שיוצא מאגרתו של ר' יעקב סעדון לר"י ששפורטש בס' ציצית נובל צבי השלם הנמצא בכ"י. נראה איפוא שדוד יצחקי נמצא אז ובתל"ב רחוק ממארוקו. אברהם קרדונו מספר באגרת לר' שמואל די פאס בליורנו שגם "החכם השלם ר' דוד יצחקי" קבל את סוד האלהות מפיו של שבתי צבי²³). זהו מה שידענו על השבתאי. רק אם יתברר שר' דוד יצחקי הירושלמי היה בין תכ"ו ותל"ב בארץ ישראל היינו מוכרחים לומר שהיו באמת שני חכמים בשם זה. ואם לאו, עלינו להניח שהרב השבתאי חזר אח"כ לירושלים ונעשה שם דיין ואב בית דין. ממש כמו ר' שמואל פרימו באדרינופול. יכול להיות שהוא אחד מחבריו של פרימו באמונה המסותרת, שקרדונו מספר על מציאותם בירושלים בשנות התשעים של המאה ה"ו: "הגיד לנו חכם אחד חסיד שבאמונת פרימו, כך הוא מכנה אותה, היו ויש היום כמה מיני חכמים ואפילו בירושלים"²⁴). המקרה של שני החכמים נראה איפוא דומה מאד מבחינה פסיכולוגית. אבל מודה אני שאין בידינו די חומר להכריע. רצוני רק להדגיש שאיני יודע כל חומר המחייב אותנו להכחיש את ההנחה שר' דוד יצחקי השבתאי ור' דוד יצחקי הדיין הירושלמי שבנו נהפך ל"ראש הקנאים" – היינו הך.

ג) הנביא השבתאי ר' העשיל צורף – ר' אדם בעל שם לשתי התעודות על ספר הצורף שנתפרסמו ב"ציון"²⁵ נודעת חשיבות רבה בין לתולדות השבתאות ובין לתולדות החסידות. עוד לפני שנתגלו הכתבים הללו בסטוקן, העירותי על מציאות הספר בידי צאצאי ר' מרדכי מטשרנוביל, מה שנעלם מעיני ד"ר רבינוביץ²⁶). הראיתי שם שהיו לר' העשיל קשרים אמיצים

21) בענייני שבתי צבי נדפס השם ר' דוד יצחק, והוא טעות. בכ"י של אגרת זו הנמצא בס' תועי רוח, נכתב באמת יצחקי (ס' תועי רוח, כ"י בספריית הסימינריון היהודי בניו-יורק Enelow Memorial Collection, סי 2223 דף 253).

22) הוא ר' בנימין ריגואן שמחבר הספר בכ"י קופמאן 255 (הנמצא בתצלום בספריית שוקן בירושלים) מספר עליו בדף 28^b: "אין מי שזכה לראות סימן זה [של "שומא א' בורעו השמאלי שיהיה בה דמות אריה בגופו של שבתי צבי] וזלת החכם השלם כהרר בנימין ריגואן שנכנס עמו פעם אחת למרחץ בלבד שמעולם לא נכנס עמו שום בן אדם למרחץ וזלת אותו פעם ואין עוד, ואין להאריך כמו שסיפר לנו חכם הגז' מה שזכה לראות באותו פעם שנכנס עמו סודות נפלאים עצמו מספר". הוא היה איפוא מבני החבורה באדרינופול שעליה מספר הכותב בהמשך דבריו. בכ"י של ס' תועי רוח הנזכר בהערה הקודמת נכתב שמו בטעות קלה בנימין רגואן, במקום רגואן או רגואן.

23) עיין בבית המדרש של א. ה. וייס, ח"א, עמ' 64.

24) עיין ב-J.Q.R. סריה חדשה כרך י"ח (1927) עמ' 125.

25) שנה ה' עמ' 126–132 ובחוברת זו לעיל עמ' 80–84.

26) בספרי חלומותיו של השבתאי ר' מרדכי אשכנזי, תרצ"ח, עמ' ג'.

עם ראשי השבתאים שבזמנו, לרבות את אברהם מיכאל קארדונו: האגרת של "הח' אשל" שנדפסה ע"י הח' אהרן פריימאן ב"ענייני שבתי צבי" (27) ושלא נאמר בה למי נכתבה אינה אלא אגרת בקורת על הדרוש רזא דרזין של קארדונו הנמצא בכ"י המקורי לפניה. ניכר מדבריו שאין דעתו נוחה משיטתו של קארדונו בסוד האלהות המיוחדת לשבתאים. שם הוא מזכיר את "מורו" בקבלה, שר' העשיל "לא נשא חן בעיניו" ולא הרשה לו לשאול על ספקותיו בסוגיא עמוקה זו, ועיין שם אריכות דברים. ולא ברור כלל וכלל אם הכוונה למורה בלבד בשר ודם או למורה רוחני, ל"מגיד" כדמות המגיד שר' מרדכי אשכנזי מדבר עליו כ"רבו" סתם. לפי תוכן הענין נראה לי שהפירוש השני נכון. הרי הכל מעידים שהתעוררותו של ר' העשיל צורף באה מלמעלה ושכתב כל סתרי תורתו בלי מורה בשר ודם אלא הכל לפי גילוי מלמעלה — דהיינו על פי ה"מגיד". ורק כך יובנו דבריו כאן "אשר על כן מנעתי עצמי ימים ושנים מלהקשות אליו [למורה] כלל": אין כאן מורה שישב עמו בוילנה ושהקשה או לא הקשה לפניו אלא המדובר הוא בנשמה המדברת אליו. והרי גם לגבי ר' מרדכי אשכנזי מצינו שה"מגיד" שלו מסרב לדון על שארות עדינות ידועות של קבלה שבתאית ומודיע שעדיין לא הגיעה השעה לדבר ולגלות בהם שורש דבר. אם כן יש לנו באגרת זו רמז ל"מקור" שממנו שאב ר' העשיל בחבור ספריו שהפליאו כ"כ את בני חוגו.

התעודה הראשונה, דהיינו דברי המעתיקים של ספר הצורף ממחנה תלמידי הבעש"ט — אין ספק שכולה אמת ואין בה פסול. וגם עיקרה של התעודה השניה, דהיינו הסיפור על ר' אפרים זלמן מרגליות והרבי מבארדיטשוב, יש לה על מה לסמוך, אעפ"י שנראה שכבר נכנסו בה יסודות אגדתיים נוספים. הרי יש בידני עדות אחרת על אותו הענין והיא שמורה בס' שם הגדולים החדש לר' אהרן וואלדן בערך הרב סענדר מרגליות, דודו של ר' אפרים זלמן מרגליות, ובערכו של הרא"ז עצמו. המחבר מביא שם דברי אגרת שקיבל מנכדו של הרא"ז, ר' צבי הירש הלוי הורוויץ מבראד. נכדו מספר על ידיעות אביו זקנו בענייני קבלה, "והיה לו ויכוח עם הגאון הקדוש בעה"מ קדושת לוי על ס' הצורף על הקבלה ומוזה נראה שהיה בקי בקבלה" וביתר אריכות בערך ס' אחרי כמה ספורים: "ועכ"ז היה מקובל גדול כאשר ידוע מהוויכוח שהיה לו עם הגאון הקדוש מבארדיטשוב וצלה"ה אודות הכ"י של [ס'] צורף אשר יש עליו הסכמה מהגאון הקד' הנ"ל לדפוס את כ"י הנ"ל והגאון מוהרא"ז מנע אותם מלדפוס אותו כי אמר אשר שלטו [!] בו יד זר והוכיח בראיות ברורות" (28).

מכאן מוכח שהמסורת על הוויכוח בדבר שבתאותו של ספר הצורף היתה ידועה בחוגים רחבים בבראד וכותב האגרת רומז אליה כאל דבר מפורסם. בתעודה החדשה יש לפנינו נוסח המתנגדים והמשכילים הראשונים בענין זה.

(27) בראש עמ' 106. בדפוס כתוב אש"ל אבל נראה שהמרכאות (אף אם ימצאו בכתב היד) אינם אלא יו"ד משובשת ויש לקרוא אש"ל — הש"ל.
(28) בקרית ספר, שנה ט"ז, עמ' 327 יחסתי הדברים בטעות לר' סנדר מרגליות שבערכו נמצאו בס' שם הגדולים החדש.

באמיתת עצם המאורע וחלקו של ר' אז"מ בו אין להטיל ספק. הבעש"ט וגדולי תלמידיו ותלמידי תלמידיו לא הכירו, איפוא, בטיב ה"כתבים הקדושים" שבאו לידם ור' לוי יצחק ביקש אפילו להעלות את הספר על מכבש הדפוס. אמנם יש בתעודה החדשה עוד תוספת חידוש "סנסציוני" כביכול, אבל דווקא צד זה אינו נאמן בעיני ונראה לי שריח של "התנגדות" לחסידות גודף ממנו. הלא הוא הסיפור על ס' לקוטי אמרים של המגיד ממעזריטש שכאילו כל הדרשות שבו נלקחו מספר הצורף "אות באות". בין זמן המאורע עצמו ובין זמן כתיבת הדברים שלפנינו עברו עשרות שנים והדברים נמסרו, למעשה, מכלי שלישי, ועל כן אפשר מאד להניח שהוסיפו קצת "נופך" על הספור המקורי. הרי ספר לקוטי אמרים בידינו וגם אופיו העיקרי של ספר הצורף ידוע לנו מתוך התיאורים השונים שקובצו יחד על ידי ד"ר רבינוביץ. ואף נמצא בידינו קונטרס אחד ממה שכתב ר' העשיל במשך ימים אחדים (פחות משבוע) והוא בספרית האוניברסיטה העברית²⁹ ומונח לפני, והדברים רחוקים זה מזה כרחוק מזרח ממערב: בספרו של ר' העשיל בנוי הכל על גימטריאות נוסטריקון ורזין דרזין מסוג זה ואילו בס' לקוטי אמרים כל זה אינו תופס מקום חשוב. לא רזין דרזין, ומה גם על שמע ישראל, בולטים כאן אלא דברי מוסר בנוסח קבלתי. ויתר על כן: מי שקורא בעיון את ספרו של המגיד ממעזריטש, יראה בעציל שאישיותו עומדת מאחוריו. דרושים אלו אינם "ליקוטים" מדברי זולתו אלא רובם ככולם רוויים רוחו הסוערת ואותו הכשרון הדרשני הגאוני שכל תלמידיו מעידים עליו. אין שום טעם ליחס עיקרי תורתו לספרו של הנביא השבתאי; אין ממש בהשערות של כתוב ההערה בסוף התעודה ש"מכאן נשתלשלה תורת הבעשטנים החדשה... ואמונות הבעשטנים, כגון דביקות, התלהבות, הרחקות העצבות, הזמירות והריקודים והכאות כף שלהם הנודעים לנו למנהגי כת ש"ץ נמשך לו להבעשט מספר הצורף". יתכן שדבריו נכונים לגבי מנהגים כמו רקודים וזמירות שנהגו באמת בחוגי הכת השבתאית, כפי שיוצא מגביות העדות של בית הדין שבסאטאנוב שנדפסו בראש ס' שמוש לר' יעקב עמדין. לגבי שאר העיקרים (דביקות וכו') אפשר לומר בבטחה שלא בס' הצורף מקורם. אלו הם גוזמאות אגב רתיחת הפולמוס, ואפשר לומר שיחסי השבתאות והחסידות אינם פשוטים כל כך.

ברם, אם לא נוכל לקבל "חידוש" גדול כזה כמו השתלשלות עיקרי תורתה של החסידות מן השבתאות, כפי שהוא מוצע כאן, הרי נוכל ללמוד חדוש אחר משתי התעודות החדשות, ואף הוא אינו קטן כל-כך. אנו למדים מכאן מה שנעלם מעינינו עד עתה שמאחורי הדמות האגדתית של ר' אדם בעל שם שבס' שבחי הבעש"ט מסתתרת האישיות ההסטורית של הנביא השבתאי ר' העשיל צורף!

עד עתה חשבנו שכל הסיפור על ר' אדם בראש ס' שבחי הבעש"ט אינו אלא סתם בדוּת או אגדה בלי יסוד הסטורי כל-שהוא. הרי ידענו שהשם "אדם" לא נהג אצל יהודי פולין בזמן ההוא, וכל הסיפורים האלה — על ר' אדם והקיסר

(29) עיין בספרי "כתבי יד בקבלה", עמ' 161.

ועל צוואת ר' אדם לבנו בדבר "הכתבים שהם רזין וסתרין דאורייתא" שמצא במערה אחת, למסור אותם לידי "ישראל בן אליעזר באקופ" וכיצא בזה — היו בעיני הקורא המשכיל סתם סיפורי פלאים, ואפילו בעלי מדרגה נמוכה למדי. והנה נפקחו עינינו: נתברר מתוך התעודות החדשות ובפרט מתוך ספור המעתיק הראשון, שבאמת היו כתבים שהם "רזין וסתרין דאורייתא" בידי ר' ישראל בעל שם, אלא ששם המחבר ושם אביו היו ידועים יפה לריב"ש. המחבר נפטר בקראקא בריח של קדושה ואנשי גאליציה ופודוליה לא ידעו על תפקידו כנביא שבתאי ולא העלו על דעתם שגם ספרו מלא רמזים שבתאיים פחות או יותר נסתרים³⁰). אין להתפלא, איפוא, שהבעל שם לא הכיר את טיב הכתבים שכולם כתובים בלשון של רמזים, חצאי רמזים וגימטריאות. הכתבים נחשבו בעיניו הרבה ויתכן שבאמת אמר עליהם, כפי סיפורו של ר' יהושע מדינאוויץ אל הצדיק מבארדיטשוב "שעל ידו יוכל לבנות עולמות". אחרי גלגלים רבים נתפשטו בהעתקות בחוגי תלמידי המגיד, כפי המסופר באריכות בדברי המעתיקים³¹). ונראה שכך היו הדברים עד שהיה מעשה בין ר' לוי יצחק ור' אפרים זלמן מרגליות ונתגלה אופיו השבתאי של ספר הצורף. מלשון שתי העדויות שבידינו ניכר שהמעשה עשה בשעתו רושם גדול ונודע גם לחסידים וגם למתנגדים. לפי לשון הסיפור בתעודה שנתפרסמה ע"י ד"ר ר. יש להניח שכל זה אירע לפני שנת תק"ס (1800) ונראה שהשערוריה סביב לספר היתה בשנות התשעים של המאה הי"ח — כעשרים שנה לפני הופעת ס' שבחי הבעש"ט. ("ויהי כי ארכו הימים", דהיינו שנים אחדות לאחר שקרה המעשה הראשון שלפיו עמד הרא"ז מרגליות על טיב הספר בהיותו עוד "צעיר לימים", והלא נולד בשנת תקכ"ג). לדעתי, הסתירו מכאן ואילך בכוונה את שמו של בעל הכתבים ובכוונה הפכו את כל ענין הכתבים מעובדה הסתורית לאגדת פלאים. שוב אין הכתבים ספריו של מקובל מסויים, ומה גם של מקובל שנודע בינתיים כ"חשוד" על שבתאות, אלא הם הכתבים המסתוריים ש"נגלו" רק חמש פעמים בעולם ושהיו בידי אברהם אבינו ובידי יהושע בן נון³²). ואם יטעון מישהו ששמע על המעשה בבראד, יוכלו להשיב שאלו הם כתבים אחרים לגמרי, לא מעלמא הדין! שמו של ר' אדם בא כנראה להזכיר את אדם הראשון שגם אליו נגלה ספר של סודות ורזין עלאין ע"י המלאך רזיאל. מעבירים את כל הסיפור המתקדם והולך סביב הכתבים הקדושים מן השטח המציאותי לשטח דמיוני לגמרי — כדי להסתיר את העובדה שכתבים כאלה אמנם נמצאו באמת אלא שיצאו עוררין על מחברם.

ה"כתבים" הם, איפוא, הגרעין ההסטורי וכל הסיפורים מסביבו לא באו אלא לכסות ב"ערפלי טוהר" את העובדא הפרדוכסית של מציאות ספר שבתאי

30) עיין דברי הפנקס של החברה קדישא: "יצאה נשמתו הקדושה והטהורה ממש במיתת נשיקה" וכן על ספריו ש"כתב רזין עלאין יחודים גדולים" (ציון, ה, עמ' 126).

31) אגב אורחא אתקן כאן את דבריו של רבינוביץ בעמ' 130. המלים "אביו הצדיק ברציו"פ" משובשות אבל לא כדעת רבינוביץ מ"בוציו"פ" — בוצינא ופרישא (אין צירוף כוה"ל) אלא מהמליצה הרגילה בדצוי"מ — "בוצינא דנהורה צדיקא ופרישא".

32) שבחי הבעש"ט, ברדיטשוב תקע"ה, דף ד' ע"ג.

בביתו של הבעש"ט ; ומשפסק הדמיון להיות מוגבל ע"י עובדות, ניתנה צורה דמיונית לדמותו של ר' אדם זה. ר' אדם לא היה בא לעולם האגדה אלמלא הויכוח על אדות ס' הצורף, ויכוח שהדיו הניעו את מפיצי סיפורי האגדה על הבעש"ט לגנוז את שמו של בעל הכתבים האמתי. אין גם כל הוכחה שחכם כבעל התניא סיפר באמת את אגדת ר' אדם כדברי המדפיס הראשון, ואני נוטה לספקנות הרבה יותר עמוקה מזו של דובנוב ביחס למקורות היניקה של ס' שבחי הבעש"ט³³).

אם ס' הצורף היה הספר "אשר הבעש"ט היה אומר עליו תמיד שעל ידו יוכל לבנות עולמות" הרי ר' אדם בעל ה"כתבים" בונה באמת עולם שלם לעיני הקיסר, לפי האגדה בתחלת ס' שבחי הבעש"ט. ובאמת הבין המתנגד שכתב את סיפור המעשה בבראד, את הקשר שבין כתיב ר' אדם ובין ספר הצורף, שכן הוא אומר בפירוש "והם הם הכתבים שהבעשטנים מעריצים ומקדישים בספרי פיגול ובשיחות חולין שלהם" — דברים המכוונים בלי ספק לס' שבחי הבעש"ט.

בנוסף העברי של הספר אין לר' אדם כל כינוי ; רק בתרגום ליידיש נקרא "אין בעש"ט ער האט גיהייסן ר' אדם". וכן הפך אף הוא ברבות הימים (אחר שנת תקע"ה) ל"ר' אדם בעל שם טוב". מחברי האגרות המיוחסות לגניזה החרסונית" הידועה ביקשו להוכיח את אמיתותם ההסטורית של כל ספרי ס' שבחי הבעש"ט, על כן נזדרזו וזייפו שורה של אגרות ר' אדם החותם כאן "אדם בעש"ט מראפשיטץ", וכולן זכו להידפס בכבוד גדול כתעודות היסטוריות עוד בשנת תרצ"ה³⁴).

זהו מה שנראה לי מתולדות אגדת ר' אדם בעל שם.

לכסוף אוסף כאן עוד עדות אחת על ר' העשיל צורף שמצאתי בספר יקר מציאות הוא ס' שם יעקב לר' יעקב בן יחזקאל סג"ל, פרנקפורט דאדרה תע"ו, דף מ"ד ע"ב. המחבר מדבר שם בגנות הרבנים המאריכים את הגלות מפני שלוקחים שכר על לימוד התורה "וכיסופא לו בהאי עלמא [דהיינו כסף] וכיסופא [חרפה] בעלמה דאתיאה". והוא מוסיף: "שמעתי מפי הקדוש באר אברהם שחיבר הפירוש על המשניות מה שהגיד [שהגידו?] לו מן המקובל מוהרר העשיל צורף על אלו הרבנים אבל לא נחא למריהו למימר הכי וטוב (!) שתיקתי מדיבורי כי פעם א' ספרתי לפני הרב הגדול א' [את דברי ר' העשיל] והרע לו עלי ואמרתי בלבי קנצי למילין כי אין להרבנים חדוה וגילין". זוהי עדות מלאה ענין, רמז לדברי-בקורת חריפים מאד שנמסרו בשם הנביא השבתאי ושהיה להם אולי גם רקע שבתאי-ספיריטואליסטי מבלי שבעל שם יעקב (שלא היה שבתאי)³⁵ הרגיש בו וחבל שלא העיז להעלות הדברים על הספר.

(33) דובנוב, תולדות החסידות, עמ' 412, 415. (34) ברבעונם של חסידי חב"ד "התמים", קובץ ראשון (תרצ"ה), עמ' יא-יז, ואין קץ לתמימות. (35) הוא רומז לשבתאים שאינם אומרים בתיקון חצות, אלא תיקון ללא "ולא תיקון רחל ורחל מבכה על בניה והמה אינם בוכים ושמחים ולשמחה מה זו עושים ואני איני כדאי להרחיב הדיבור בזה" (דף ס"ה ע"ג).

(ד) על השבתאים באיטליה בסוף המאה הי"ז

ב"ציון" שנה ד' עמ' 86 — 88 דיבר י. זנה על קול קורא מריג'יו לתמיכת ישיבת ירושלים משנת תנ"ח. אין בנוסח קול קורא זה כל דבר חדש. הוא מכוון לעורר את בעלי הבתים לתרומות ומובן שהוא מדבר בלשון השווה לכל נפש ואין בו רמזים לעולם הסוד ולא כל שכן לעולם השבתאות! אבל זנה הקדים לו דברי בקורת על מה שכתבתי בדבר נימוקי העליה לארץ ישראל שאנו מוצאים בחוגו של הר' בנימין כהן מריג'יו ואברהם רוויגו ממודינא. אני מצטער שאיני יכול להסכים ל"השגותיו" של החוקר הנכבד שיש בהן גם יסוד של אי-הבנה וגם יסוד של טשטוש הבעיה שעוררתי בספרי "חלומותיו של השבתאי ר' מרדכי אשכנזי".

ספרי אינו בנוי על השערות משלי שאפשר לקבלן או לדחותן. הכל לפי השקפתו של המבקר או לפי "הרושם הכללי מהלך הרוח ששרר אז ביהדות האיטלקית". הוא בנוי על תעודות, וכל החומר החדש הנוגע לפרשת השבתאות בחוג הנ"ל נתפרסם בספרי בלשונו של המקור. לא זכיתי להבין את דברי זנה האומר "איני כדאי להכריע בדבר [אם צדק שלום בדעותיו] שכן לא יכולתי לבדוק את החומר החדש במקורו". אם נניח שלא זייפתי את התעודות שפרסמתי בספרי ושמסרתי אותם בלי שנוי לשון, הרי אפשר ואפשר לבדוק את החומר החדש. ולא אני הוא ששיערתי השערה על הנימוקים השבתאים שהניעו את ר' אברהם רוויגו לעליה לא", אלא הדברים כתובים שחור על גבי לבן בחומר החדש, ואין לבוא עליהם בטענה על "הלך הרוח הכללי". בעמ' ל"ח ובפרט בעמ' ס"ג בספרי נמצאו דברי ה"מגיד" המתרה בר'א רוויגו שלא לגלות את הטעמים האמתיים לעלייתו הקשורים ב"אמונה" (דהיינו בשבתאות), וכבר דיברתי על חשיבות העדות הזאת בספרי ואין צורך לחזור על דברי. ואיך לא נשמח לשמוע פעם, בתעודה בעלת אופי אינטימי ביותר, על הטעמים שהסתיירו אותם כלפי חוץ, ואיך נבוא לטעון נגדם מתוך אותם הטעמים הידועים והחיצוניים דווקא?! הרי זהו החידוש שבדבר: לא כל הנימוקים הכתובים בספר והמתפרסמים בקהל בשנים הללו—הם הנימוקים האמתיים לעליה! ולמה לנו לטשטש זאת?

זנה משתדל למעט ככל האפשר את השפעת השבתאות באיטליה. הוא מונה כל גדולי התורה באיטליה שלא מצא להם זכר ביומנו של ר' מרדכי אשכנזי. כמובן צודק זנה אם אינו רוצה להכניס גאוני התורה כמו ר' יצחק לאמפרונטי לחוג המושפע ע"י השבתאות, אבל אין בענין זה כל מחלוקת. טענתי לא היתה ש"היהדות האיטלקית" היא שבתאית, אלא שאותו חוג העומד בראש הקבלה האיטלקית הוא שבתאי! את הטענה הזאת הוכחתי, ולא הבינותי פשר דבריו של זנה "אפילו בנוגע לרוויגו ור' בנימין הכהן נוטה אני [זנה] לראות בהם בעיקר תלמידים ותיקים של ר' משה זכות שהיה רחוק מן השבתאות". האם בהשערות ובנסיות או בפרושן של תעודות ברורות מאד אנו דנים? עובדה היא שאותם החכמים שנחשבו ע"י הרמ"ז עצמו וע"י בני הדור ליורשי הרוחניים ושעמדו בראש להקת המקובלים באיטליה סמוך לשנת

ת"ן היו שבתאים ואין כל סבה למעט דמות אמונתם השבתאית העיקרית מפני שהיו נוטים לשבתאות המתונה המתרחקת מהפרת התורה. התעודות שנמצאו בספרי מראות בעליל ששבתאות זאת אינה "תופעת לוי" של הקבלה הלוריאנית. כדבריו של זנה. מי שאומר על שני החכמים הנ"ל ש"רק לרגלי מגע ומשא שהיה להם עם גולי פולוניה... נדבקה בהם שמץ שבתאות פושרת" — לא מיצה את מדת אמונתם השבתאית. העובדות ההסטוריות אינן מסייעות לפירוש זה על כל המעט הדמות שבו. לא ר' חיים מלאך הפך את ר' בנימין הכהן לשבתאי אלא, להיפך, הרב"ך לימד את הרח"ם את ספריו של נתן העזתי (עיין בספרי עמ' נ"ד). ספרים אלו נמצאו בביתו עוד לפני שבא הרח"ם לאיטליה, ומי ששמר בשנת תל"ה — תמ"ה את ספריו של נתן בביתו ולמד בהם, היה שבתאי! טענתי שלא סתם רבני איטליה אלא ראשי המקובלים שבה והחוג הקשור בהם, נטו לשבתאות — בעינה עומדת. ואשר לדבריו של זנה על ר' משה זכות "שהיה רחוק מן השבתאות" — עדיין אנו צריכים למודעי! אין לפי שעה שום הוכחה ברורה לגמרי בנידון זה, ואמלא דמסתייגה הייתי אומר שיש כמה רמזים על הפך דעתו של זנה, אבל לא אכנס לסוגיא זאת כאן.

בהזדמנות זאת עלי לתקן עוד "תיקון" אחד של זנה. דברתי פעמים אחדות בספרי על חכם שבתאי אחד ושמו אליהו מוג'אג'ון באנקונה (עמ' מ"ח וס'). זנה אומר שתקנתי את השם ולא קלעתי אל המטרה והכתיב "הנכון" הוא "מוג'יוואני" והוא ר' אליהו de Vigevano הנזכר בפחד יצחק. דברים אלה אינם נכונים. ר' אליהו מוג'אג'ון נזכר במקורות שונים. בכ"י שוקן נכתב שמו ע"י ר' מרדכי עצמו (לא על ידי!) בכתיב "מוג'אג'ון", וע"י ר' אברהם רוויגו בהערותיו בשולי הגליון "מויאייג'ון" — כתיב פוניטי רגיל מאד (כמו ריי-Reggio המצוי בכתיב יד). אין, כמובן, כל סבה לתקן את הכתיב הנמצא באבטוגראף של רוויגו ושל ר' מרדכי שידעו יפה למי נתכוונו. תקנתי רק את הכתיב המשובש בס' ענייני שבתי צבי עמ' 93. בינתיים ראיתי בניו-יורק את כה"י שממנו הדפיס פריימאן את "סוד אדנות אדונינו" וראיתי שהנדפס מלא שבושים וטעויות במקומות רבים. אפילו השם נשתבש שכן כתוב בכ"י באותיות ברורות "סוד אמונת אדונינו"³⁶. והנה בכ"י זה שהועתק מספר אחר ואינו כתיבת ידו של הרב"ך נכתב השם "כהור"ר אליהו מוקייאקייג'ון" — ק' במקום ג': מוג'יאג'יון שמאחד את שני הכתיבים שהזכרתי למעלה.

ר' אליהו מוג'אג'ון נזכר בכ"י זה עוד פעמים אחדות אלא שהשם נשתבש בדפוס עד שאי אפשר היה להכיר בו. ר' אליהו מוסר מנהגיו של נתן העזתי ונתברר שהיה זמן מה בין ה"מאמינים" בשאלוניקי. ענייני ש"צ עמ' 94 שורה 4: "ואמר החכם כהר"ר ארו"ן" — יש לקרוא לפי כה"י "כהר"ר אמ"ן" כלומר אליהו מוג'אג'ון. וכן שם עמ' 96 שורה 18: "ואמר מהר"ם נר"ו ששמע בסאלאניקו" יש לקרוא לפי כה"י "ואמר מהר"ם" שגם הוא ר"ת ר' אליהו מוג'אג'ון — ומהמשך דבריו שם ניכר שהיה שבתאי אדוק.

36) כתב-יד נרשם בראשונה ברשימת שוואגר את פרענקל י"א סי' 142 וגם שם נדפס שם המאמר בצורה נכונה. מצווה להדפיס את כל המאמר החשוב הזה מחדש כפי שנמצא בכתב-יד.

שמו המלא של חכם שבתאי זה נזכר כסופר של כ"י שהוצע לקניה בשנת בשנת תרנ"ח⁽³⁷⁾. כאן נקרא שמו אליהו בן משה מוגאגון; אין, איפוא, כל מקום לתיקונו של זנה.

ה) לשאלת יחסו של ר' יונתן אייבשיץ לשבתאות ב"קריית ספר" שנה ט"ז פרסמתי לפני שנה בקורת ארוכה על ספרו האנגלי של מורטימר כהן המבקש לזכות את הגאון ר' יונתן מכל חשד של שבתאות. הראיתי שם באריכות שעיקרי דבריו בפרשה מסובכת זו מופרכים מעיקרם וביררתי מחדש כמה צדדים של בעיה זו שלא שמו אליהם לב עד עתה. דעתי הברורה שאכן היה ר' יונתן שבתאי לא הוכחשה מאז ולא זו בלבד אלא נוסף לה חיזוק ע"י ידיעות חדשות שמצאתי ועל שתיים מהן רצוני לעמוד כאן. לאחת מהן יש, לדעתי, ערך יוצא מן הכלל להבהרת השאלה בכלל ולהערכת אישיותו מלאת הסתירות של ר' יונתן אייבשיץ, וכמעט הייתי אומר שמציאה זו שמשה לי מפתח להבין במקצת את סתרי נשמתו.

עמדתי בבקורת שלי (עמ' 330) על פירושו של ר' יונתן שפירש אחד הקמיעות שלו "פירוש מוסמך" בס' לוחות עדות. פירוש זה נמצא רק בדפוס הראשון של הספר שר' יונתן עצמו הוציא לאור בשנת שיר"ה לפ"ק (דף ס"ג עד ע"א). בכל שאר הדפוסים נשמט. אמרתי: "דברים רחוקים הוכנסו באופן מלאכותי לתוך הפירוש (ואפילו רמזים להשקפותיו האמתיות בקבלה שהיה כדאי לנצל אותם)". והנה יש בפירוש הזה דבר מפתיע ביותר. בדף ס"ד סוף ע"ב הוא מדבר על סוד הנחש ברמזים מ"כתבי האר"י" ומוסיף: "גם ידוע כי מט"ט שהוא בסוד נחש הנ"ל הוא בסוד ו' דמטה משה... וידוע ג"כ כי נחש בקדושה בסוד דג שהוא בסוד יסוד קדישא שהוא נון בסוד יהושע בן נון ועיין דרושים להאר"י ודרוש תניני". והנה מקצת מרמזי, אם גם בפנים אחרות לגמרי, נמצא בס' פרי עץ חיים ובשער הכוונות בדרוש קריעת ים סוף⁽³⁸⁾. אבל מה ענין דרוש תנינים הנזכר כאן על ידם של דרושי האר"י כמקור קבלתי? לשאלה זו יש רק תשובה אחת בין שנרצה ובין שלא נרצה בה: אין בכל ספרות הקבלה ספר בשם "דרוש תנינים" אלא, ספרו של נתן העזתי—אחד מספרי המופת של השבתאים! ס' דרוש התנינים מונח לפני בתצלום של כ"י הלברשטאם 40 (עכשיו ב-Jews' College בלונדון) הנמצא בספריית שוקן. כלו מדבר על סוד זה של ה"נחש הקדוש" שהוא הצדיק והוא בבחינת ספירת היסוד והוא גם בסוד פרעה מלך מצרים הרובץ בתוך יאוריו והוא מאריך להראות שנחש זה אינו אלא מלך המשיח ששמו שבתאי צבי! ואי אפשר לטעון שנעלם מהגאון ר' יונתן אופיו

(37) ברשימת המו"ס י. קויפמאן בפראנקפורט דמיין, רשימה כ"ה (1898) ס"י 1. זהו קיבוץ של דברי קבלה שתכנו לא פורט ברשימה, אלא שנאמר שהכל הועתק מתוך כ"י קדמון שנכתב בשנת 1490.
(38) ס' פרי עץ חיים, דובראוונא תקס"ד, דף קכ"א ע"ד ובס' שער הכוונות, ירושלים תרל"ג, דף פ"ו ע"ג.

השבתאי של ספר זה. כפי שהסברתי במקום אחר³⁹), הרי כל הספר הקטן (שנתחבר עוד לפני ההמרה, בקיץ תכ"ו) אינו אלא "ביוגרפיה מטפסית" של שבתי צבי: הוא מוקדש להסברת אישיותו המיוחדת במינה של המשיח ולביאור קורות נשמתו מששת ימי בראשית עד התגלותו! שמו של "אמיר"ה" מתנוסס כמעט על כל עמוד ועמוד, בין בכל מיני לבושים וכינויים ובין בלי כל לבושים וכינויים.

ר' יונתן מוסיף במקום הנזכר גם פרטים שאינם לא בכתבי האר"י ולא בדרוש התנינים ושריח שבתאי נודף מהם. את שם בין (המבטל הקליפות לפי תורת האר"י ור' נתן גם יחד) הוא מפרש באופן מתמיה מאד כראשי תיבות נ'חש ב'ריח (דהיינו המשיח). ודבריו "גם ידוע כי מט"ט שהוא בסוד נחש" מפליאים ביותר שהרי דבר זה אינו ידוע כלל! לשוא תחפש זהות זאת בין מטטרון ובין הנחש בספרי תלמידי האר"י וגם אינו נמצא כלל במאמרי הזוהר שר' יונתן סומך עליו בהמשך דבריו⁴⁰). הוא נמצא רק במקום אחד: בספרי השבתאים! שם משמש מטטרון כנוי למלך המשיח שהוא נחש דקדושה מפני שמטטרון עולה בגימטריה למנין שד"י, השם האלהי שמלוי (שין דלת יוד) עולה למנין שבתי צבי. גם בלוחות עדות (דף ס"ה או"ב) מפורש באריכות שמטטרון הוא סוד ה"תנין", דהיינו אותו ה"תנין הגדול" שכל "דרוש התנינים" מדבר על סודו.

נמצא אפוא, שר' יונתן הכניס לתוך הספר היחידי שהוציא בעצמו לשם התנצלותו ושב"נגלה" שלו הוא דוחה את האשמת השבתאות בשתי ידיים, רמיה מפורשת לספר שבתאי של נתן הנביא עצמו, ולספר שדן על אישיותו של שבתי צבי דווקא. הרי זה כעין קריצת-עין לחבריו באמונה המסותרת לאמור: אל תביטו למראית העין! אל תחשבו שדברי בהתנצלותי כפשוטם! אינם אלא אחיות עינים, והנני רומז לכם, ליחידי הסגולה ה"עומדים באמונה", את הדרך הנכונה

39) עיין במאמרי "שבתי צבי ונתן העזתי" בקובץ הוצאת שוקן לדברי ספרות (תשי"א) עמ' 162-165.

40) דרכו של ר' יונתן לרמוז תמיד בצורה סתמית לספרי המקובלים שהוא מכניס בהם כוונות הזרות להם מכל וכל. בדף ס"ה ע"א שורה ב' מלמטה אומר ר' יונתן על הנחש הנושך ומוליד (רמז לזוהר ח"ב דף נ"ב ע"ב) שהוא "בסוד מטטרון דאתהפך ממטה לנחש בסוד עץ הדעת טוב ורע ולהט החרב כמ"ש בזוהר ובתיקונים". הוא משתמש כאן במאמר ברעיא מהימנא שבזוהר ח"ג דף ר"ג ע"א ומהפך את נושא המשפט. שם לא נאמר כלל שמטטרון הוא נחש ומכל שכן שלא נאמר ששניהם הם ספירת היסוד בסטרא דקדושה. שם מדובר על "עץ הדעת טוב ורע דאתהפך ממטה לנחש ומנחש למטה לכל חד כפום עובדוי ודא מטטרון מטה נחש סמאל" ובכן – לא מטטרון הוא סמאל, אלא הנהגת השכינה בתחתונים הנקראת כאן עץ הדעת טויר פועלת ומתנהגת עם כל אדם לפי מעשיו; מעשיו טובים – הריה מנהיגה אותו דרך המלאך מטטרון מצד הטוב, ואם מעשיו רעים – בדרך סמאל מצד הרע שהוא הוא (לדעת בעל הרעיא מהימנא בזוהר) אידנטי עם הנחש עצמו. במאמר זה אין כל זכר לנחש דקדושה בקשר זה. וכן הוא במקבילים לו שבס' התיקונים כגון במאמר בתיקונים שבזוהר חדש, הוצאת ויניציאה, דף י"ח ע"ב. ר' יונתן עושה במאמרים אלה כאדם העושה בתוך שלו אם לא נאמר שהשתמש בדרושים שנהגו אצל השבתאים שאהבו לפרש דווקא לשונות אלו המדברים על הנהגות עץ החיים ועץ הדעת טויר. על כל פנים הסתמכות מתמדת זאת על מאמרי זוהר מסורסים אינה אלא כסות לרעיונות אחרים לגמרי.

להבין את דברי — על ידי הציטאט הזה של דרוש התנינים. יש כאן רמיזה ל"מוחלפת השיטה" שלא היתה מובנת אלא לשבתאים בלבד.

אין ספק שבהכנסת הרמוז הזה על דרוש התנינים יש מדת-מה של הרפתקנות. אמת נכון הדבר שאיש מבין מתנגדי ר' יונתן לא הרגיש בדבר, למן הגאון יעב"ץ עצמו עד היום הזה. הטעם פשוט — גם אם לא נביא בחשבון שמספר המעינים בפרטי הפירוש ההוא הנדפס רק בדפוס הראשון לא היה גדול כל כך. הרי עובדה היא שר' יעקב עמדין לא ידע את ספריו של נתן העזתי בקבלה. שמעם לא הגיע אליו כפי שניכר ברור מבדיקת כל כתבי הפולמוס שלו. הספרים האלה כגון דרוש התנינים, ספר הבריאה, ס' זמיר עריצים, נתפשטו למרי בין הספרדים ובפרט באיטליה, בין האשכנזים הגיעו כנראה רק לידי ה"ממינים" עצמם. וגם אם נניח שר' יונתן ידע שספרים אלו לא נודעו למתנגדיו, אין זה גורע הרבה מאומך לבו: הלא יכול להימצא בכל זאת אחד שראה אותם במקרה ויתריע על הדבר.

בעל הספר השבתאי המפורסם "ואבוא היום אל העין" השתמש בדרוש התנינים בפראג סמוך לשנת ת"פ. אם יתברר על ידי חקירה מדויקת שבעל הספר הזה אינו אלא ר' יונתן עצמו (כפי שחשדו בו בזמנו) יובן גם שזכר הספר עלה על לבו עוד שנים רבות אחר כך. אבל חקירה זו שאחד מטובי תלמידי עוסק בה מזמן רב אינה מענייננו כאן. מה שחשוב לנו הוא שר' יעקב עמדין לא ידע על מציאותו של ס' דרוש התנינים ועל כן לא הרים קול צעקה למקרא הדברים. ובכל זאת היה בזה משום הרפתקנות מצדו של ר' יונתן. לא היה כל הכרח חיצוני להוסיף רמז זה לציון הכללי של "דרושי האר"י" שאפשר למצוא בהם "הכל" לפי שיטת הפרשנות של ר' יונתן. אלמלא היה מכניס את הרמז הזה, לא היה עולה על דעת שום אדם לחפש את מקור רמזיו המשתמעים לכמה פנים בספרו של נתן העזתי דווקא. ואם בכל זאת הוסיף את המלים שהיה בהן כדי לסכן אותו, הרי הכרח נפשי המריץ אותו לעשות כן: הוא מוכרח לבטל את דבריו בגנותו של שבתי צבי ע"י רמז לאותו הספר שיש בו הערצה אישית בולטת ביותר לשבתי צבי. תאמרו: חידה פסיכולוגית. אף אני אומר: חידה, אבל עובדה. שתי המלים הקטנות הללו מגלות את כל סבך הנפש שבו חי גאון הפלפול והדרשנות. מותר לנו לבקש פתרונות ל"חידה" זו שיסבירו את החיים הכפולים הללו על כל האימים וההומויות שבהם, אבל אסור להכחיש את קיום החידה שסניגוריו התמימים או המיתממים של הגאון הזה העלימו עיניהם ממנה. ההרפתקנות הבאה לידי בטוי בשתי המלים הללו, מורה אולי את הדרך לפתיחת השערים הסגורים עד עתה.

הידיעה השניה שרצוני לעמוד עליה, איננה חדשה בעצם ונתפרסמה מזמן אבל איש לא שעה אליה וגם מעיני נעלמה בשעת כתיבת הבקורת הנ"ל, רק חברי יוליוס גוטמן העירני עליה אחרי הופעת דברי. הנידון הוא ביחס ר' יחזקאל לנדא בעל הנודע ביהודה לר' יונתן. האם חשב אותו לשבתאי או לא? גריין פרסם כתב בקשה של ר' יחזקאל לנדא למלכת אוסטריה שלא תרשה לר' יונתן לחזור לארצותיה, כפי שנמצא בגנזי הקהלה בפראג⁴¹. בתעודה זאת החתומה

(41) עיין ב-MGWJ, כך כ"ו (1877), עמ' 17-25.

(לפי דברי גריץ) ע"י הנודע ביהודה עצמו מודיע החותם שחור על גבי לבן שר' יונתן הוא, לדעתו. מאמין בשבתי צבי ובברכיה. והנה בס' אוה למושב לר' יחזקאל דוקעס (בחלק העברי עמ' 41 וביתר פירוט בחלק הגרמני עמ' XXII) נתפרסמה עדותו של ר' עמרם הירש אב"ד דק"ק האמבורג שהיה קודם דרשן בפראג שבדק את התעודה הזאת במקורה בשנת 1880 "ונוכח לדעת תכף ומיד שאין כל חתימה על התעודה". דוקעס הקים צעקה גדולה והאשים את גריץ בזיוף ובשקרנות וכיוצא בכינויים כאלה. ועל "עדות" זאת של אב בית דין בקהלה גדולה בישראל רמזתי במאמר הבקורת שלי עמ' 328. דוקעס הסיק מכאן שמעולם לא חתם הנודע ביהודה על כתב כזה ומעולם לא נשלח לוניה. והנה נתברר עד אן הגיעה התאווה להגן על כבודו של ר' יונתן בכל מחיר. מיד אחרי צאת ספרו של דוקעס פרסם דוד סימונסן מאמר⁽⁴²⁾ ובו עדותו של ד"ר א. רונבאכר, פרנס הקהלה בפראג, שהעתיק בשעתו את הכתב בשביל גריץ. וזה לשונו "אין נכונה בטענה שכתב הבקשה של ר' יחזקאל לנדא נגד ר' יונתן אייבשיץ... אין בו חתימה. הוא חתום בחתימתו הידועה היטב של ר' יחזקאל לנדא אלא שנמחקה אחר-כך". הוא מסביר את המחיקה ע"י טעמים אדמיניסטרטיביים. סימונסן הוקיע במלים ספורות את הישועיות המבטלת חתימה אמיתית מפני שמישהו מחק אותה מתוך טעם שאי אפשר לעמוד עליו בבירור ובזמן בלתי ידוע. רונבאכר גילה גם כן שהכתב נכתב בתשובה לשאלה רשמית מטעם הממשלה שביקשה חות-דעתה של הקהלה על ענין הרשיון לשיבת ר' יונתן לפראג. והנה חמש עשרה שנים אחרי הופעת מאמר זה מצא יוסף מיוס⁽⁴³⁾ שכתב הבקשה של ר' יחזקאל לנדא נמסר באמת לממשלה והוא רשום "ברשימת התעודות" (Aktenregistratur) של המוסד הממשלתי המתאים⁽⁴⁴⁾. לפי שקבע מיוס, קרה כל זה בתחילת שנת 1762, והממשלה דחתה בקשתו של ר' יונתן⁽⁴⁵⁾. בזה נגמר גם דינם של פלפולי ההבל של שפ"ר נגד גריץ⁽⁴⁶⁾ בנידון זה.

(42) Allgemeine Zeitung des Judentums, 1904, חוב' ג'.

(43) Mitteilungen für jüdische Volkskunde, שנה כ"א (1919), חוב' 61 – 62.

עמ' 29–30.

(44) שם נרשם: Jecheskel Landau Jüdischer Ober-Rabbiner zu Prag (וזהי גם חתימת הכתב הגרמני אצל גריץ! בכתב הבקשה) bittet, den Jud Nathan Eibeschutz נקרא שמו של ר' יונתן בטעות Jonas Nathan בעטיו של הסופר הנוצרי שסיגנן אותה. עיין אצל גריץ, mit seinem gesuch sich in Prag wiederum niederlassen zu dörrfen, abzuweisen.

(45) מיוס מצא שביוני 1762 ניסה מרדכי אייבשיץ, בנו של ר' יונתן (הידוע כשבחאי מובהק) שהיה יושב בפרעסבורג, לעורר שאלה זו עוד הפעם אצל הממשלה, וגם הוא לא הצליח בבקשתו.

(46) דברי ימי ישראל, חלק שמיני (תרע"ב), עמ' 525–527. שפ"ר יודע לספר שהכתב לא נשלח למקום תעודתו כי הכה לב הרב רייח אותו ונמנע מזה. "ראיותיו" של שפ"ר מלשון ההספד של הרייח על ר' יונתן, הנדפס בס' דרושי הצליח החדשים (תרנ"ח), אינן מוכיחות כלום אם לא נרצה לומר שהם מוכיחות את הפך טענתו! יותר משיש כאן מההספד, יש בו משום מעשה אקרויטיקה דיפלומטית. גוטמן קלמפרר, ממעריציו הגדולים של ר' יונתן, מספר בתולדות ר' יונתן שלו (Sippurim IV p. 344) מתוך המסורת הפרגאית שההספד הזה לא השביע כלל את רצונם של השומעים עד שאחד מגדולי התורה ומעריצי ר' יונתן

יש לנו, איפוא, עדות ברורה, לא בלשון מטושטשת המשתמעת לכמה פנים, שבעל הנודע ביהודה חשב את ר' יונתן לשבתאי. ידוע שדבריו בשעת הריב וגם אחרי כן הצטיינו בחוסר תפיסת עמדה ברורה. הוא ביקש את השלום ונרתע מפני השערוריה הגדולה. עמדתו כלפי חוץ אינה עמדתו האמיתית. אגרותיו זהירות ומלאות סייגים. כל זמן שאפשר היה להאחז ב"פירוש" של ר' יונתן, מצא ר' יחזקאל לנכון לא לבדוק אחריהם אלא לקבלם כמו שהם — לכל הפחות כלפי חוץ, למען כבוד הרבנות. אין כמובן חשיבות מכרעת לעמדתו של ר' יחזקאל לבירור השאלה עצמה: הוא יכול היה לטעות, בין לחיוב בין לשלילה. את שאלת שבתאותו של ר' יונתן יש לברר מתוך דברי הגאון הזה עצמו, אבל מכיון ש"סניגוריו" השתדלו לסרס את העובדות הנוגעות לעמדת ר' יחזקאל, יש צורך להעמיד הדברים על בירורם. ועדיין פרשת ר' יונתן אייבשיץ אומרת: דרשני.

שיסע את דבריו וקרא: Rabbi! ihr müsset schärfer sprechen! — מסורת המתאשרת במילואה למקרא הנוסח המלא של ההספד כפי שנדפס.